

Археологічні дослідження Більського городища

2019

Arhaeological research
of Bilsk hillfort

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ
І УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2019

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
OF BILSK HILLFORT
2019**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ-КОТЕЛЬВА
2020

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 3 від 17.03.2020 р.) та планів роботи Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради на 2020 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Гречко Д. С., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України;
Задніков С. А., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради;
Корост І. І., директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради (*відповідальний редактор*);
Коротя О. В., заступник директора з науко-екскурсійної діяльності Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради;
Махортних С. В., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України;
Приймак В. В., провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради;
Пуголовко Ю. О., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному;
Скорий С. А., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України;
Супруненко О. Б., кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Полтавського краєзнавчого музею імені В. Кричевського (*науковий редактор*);
Титова О. М., кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор ЦП НАН України і УТОПІК;
Шрамко І. Б., кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради (*голова редакційної колегії*).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Бессонова С. С., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ольговський С. Я., кандидат історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

А 87 Археологічні дослідження Більського городища–2019 = Archaeological research of Bilsk hillfort–2019: збірник наукових праць / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. – І. І. Корост, наук. ред. – О. Б. Супруненко; ред. колегія: Д. С. Гречко, С. А. Задніков та ін.]. – Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. – 338 с.

ISBN 978-966-372-814-8.

Вміщено публікації за результатами наукових досліджень, проведених на території Більського археологічного комплексу та в його окрузі в 2019 році.

Для археологів, істориків, краєзнавців, фахівців пам'яткоохоронної справи, працівників музеїв, широкого загалу шанувальників стародавньої історії.

УДК 903.4 (477.53)“–28/20”

В. В. Шерстюк, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий

ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ КАРДАШІВ ВАЛ: НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛАНІГРАФІЇ ПАМ'ЯТКИ

У науковий обіг вводяться дані останніх польових обстежень оборонних споруд городища скіфського часу Кардашів Вал біля смт Опішня, неподалік Більського археологічного комплексу. Презентуються результати реконструкцій форм та розмірів нині сильно зруйнованого городища (з використанням даних польових та віртуальних археологічних розвідок).

Ключові слова: Зіньківський район, Опішня, Кардашів Вал, городище, скіфський час.

Попри численні, більш ніж столітні в часі, розкопки Більського археологічного комплексу та його околиць, далеко не всі хронологічні епізоди його життя вивчені добре. Особливо слабо наразі виглядають археологічні реконструкції життя місцевого населення за пізньоскіфської доби. Зважаючи на це, дослідження таких, хоч і відділених від Великого укріплення, пам'яток як городище Кардашів Вал, датоване саме V – поч. III ст. до н. е., мають значні перспективи.

Роботи здійснювалися в рамках програми інвентаризації пам'яток археології Полтавської області¹. Уже давно на часі оновлення застарілої облікової документації на цей об'єкт культурної спадщини місцевого значення. Враховуючи проведені свого часу польові розкопки як укріплень, так і майданчика городища (про що буде далі), а отже – наявності даних відносно потужності та характеру культурних нашарувань і оборонних споруд, основна увага була зосереджена на встановленні форми, локалізації місця розміщення, тобто – фіксації збережених (і колись існуючих) решток укріплень фортеці, для виготовлення планіграфічної реконструкції та визначення меж пам'ятки археології.

Городище знаходиться в межах населеного пункту смт Опішня, Полтавська область, Зіньківський район, на північно-східній околиці селища, вздовж вулиці Керамічної, в урочищі Кардашів Вал.

Дослідження комплексу має понад столітню історію. На початку XX ст. городище потрапило до сфери інтересів В. Г. Ляскоронського. Хоч він і не дав культурно-хронологічної характеристики пам'ятки, але, як звично для цього поважного вченого, залишив нам надзвичайно цінний матеріал для сучасних реконструкцій, а саме – детальний опис з розмірами

¹ Роботи проводились за Відкритим листом, виданим Польовим комітетом Інституту археології НАН України О. М. Шанорді, головному зберігачу фондів ІКЗ «Більськ», № 241/01929 від 02.05.2019 р., і дозволом Міністерства культури України, № 22–115/19, виданим 31.05.2019 р.

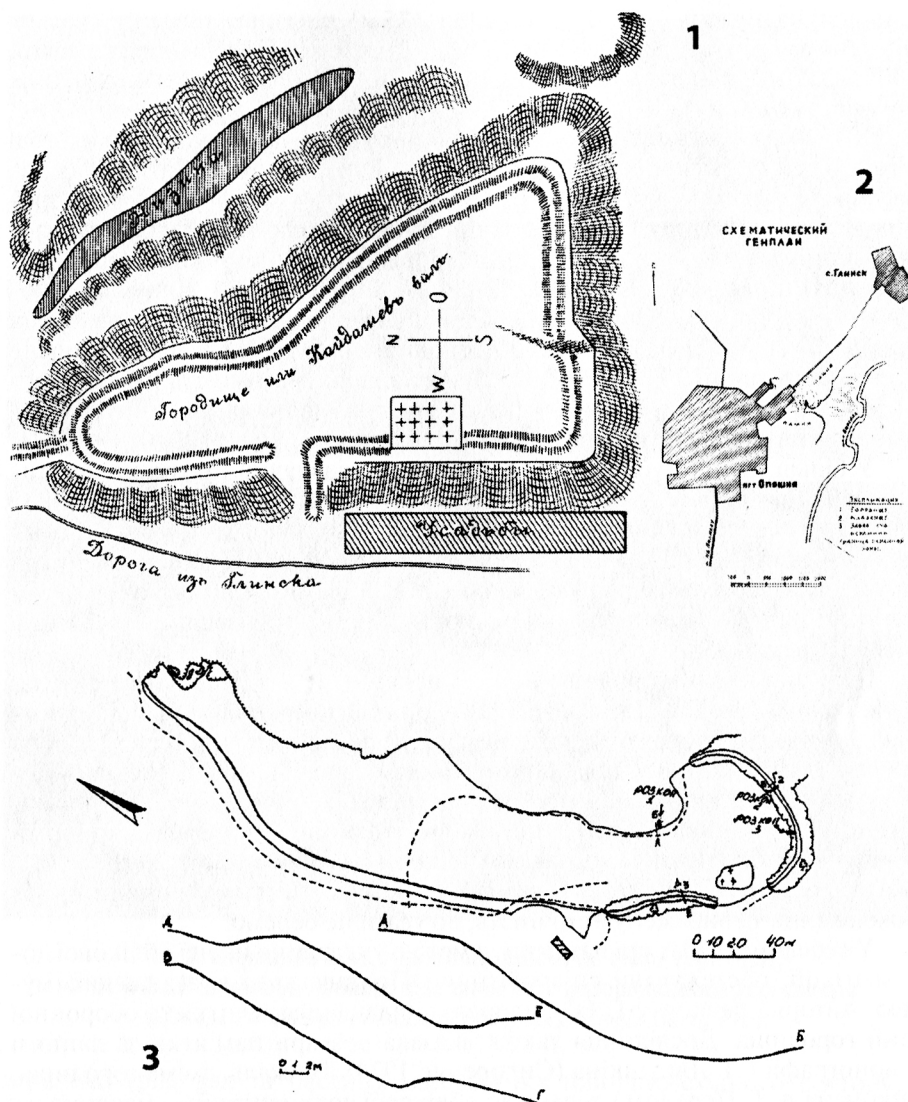

Рис. 1. Кардашів Вал, городище. Плани:

1 – за В. Г. Ляскоронським, 1907; 2 – за Г. О. Сидоренко, А. Г. Перец, 1974;
3 – за А. В. Гейком, 2004.

та пристойний графічний план городища (Ляскоронский 1907, с. 25–27, рис. 12; 1995 с. 30–32) (рис. 1: 1).

За свідченням В. Г. Ляскоронського городище місцевими мешканцями звалося «Кайдашів Вал». Розміри пам'ятки (за даними вченого):

з півночі на південь — до 220 сажнів [бл. 475 м], ширина в південній частині — 140 сажнів [302 м], у середній — бл. 80 сажнів [173 м] (Ляскоронский 1907, с. 26). Ця інформація є важливою і цінною для подальших наших реконструкцій. Детальніше її розглянемо пізніше.

У 1940 р. городище біля Опішні обстежував І. І. Ляпушкін. Уже тоді в результаті інтенсивного розорювання укріплена лінія пам'ятки була виражена не зовсім чітко. Дослідник, зібравши підйомний матеріал та зробивши зачистку схилу, відніс городище до скіфського часу. Також археолог відзначив трохи інакшу від попередньої назву пам'ятки — «Кардашів Вал» (Ляпушкін 1947, с. 123; 1961, с. 93–94, № 82). Однак І. І. Ляпушкін спочатку припускав і можливе ранньослов'янське походження укріплення та спільний генезис з Опішнянським городищем VII–IX ст., що розміщене поряд (Ляпушкін 1947, с. 130–132). Але значна відмінність керамічного набору від знайомого йому комплексу з селищ «зольничного типу» не дозволила точно датувати час існування пам'ятки.

У більш пізній публікації І. І. Ляпушкін відзначив і розміри городища: 450 м по осі північ–південь, шириною 280 м у південній частині та 150 м — у середній (Ляпушкін 1961, с. 93). Можливо, дані були отримані в результаті оглядів пам'ятки працівниками місцевого музею вже після 1940 р., адже вже у 1951 р. на даний об'єкт вперше виготовляється облікова картка. До речі, за нею тоді ж закріплюється назва як «Городище Кардашів Вал» (Фуремс 1951).

Дані про площу городища (4,3 га) подавала й Г. Т. Ковпаненко (Ковпаненко 1967, с. 73). Щоправда достовірних відомостей про відвідування нею пам'ятки й проведені обміри немає, але розвідки на цій території вона все ж у 1950-х рр. проводила. Проте площа, зазначена дослідницею, — не обґрунтована. Якщо навіть припустити, що городище має форму прямокутного трикутника (східна лінія відносно пряма), а також використати обміри І. І. Ляпушкіна, то навіть у такому разі його площа буде майже 6,5 га. Тому дані цих обмірів, зважаючи на відсутність інформації про їх походження та виражену неточність, до уваги не беремо.

У середині 1970-х рр. пам'ятку, з метою укладання на неї облікової документації, обстежували співробітники Полтавського краєзнавчого музею. Авторка паспорту Г. О. Сидоренко відзначила нечіткість оборонної лінії городища. Дослідниця також вказала розміри пам'ятки за даними з монографії І. І. Ляпушкіна (Сидоренко 1974). На жаль, схема городища, виконана А. Г. Перецом і додана до облікової документації, — максимальною умовна та лаконічна (рис. 1: 2).

У 1982, 1993, 2000 рр. Полтавським краєзнавчим музеєм, а потім — Центром археології (в архіві якого збереглися копії ряду документів про це) також неодноразово обстежувалася пам'ятка за неприємних обставин. Глиняний кар'єр для цегельного заводу не один рік врзався з північно-східного боку в межах городища. При цьому, зрозуміло, руйнувалися як самі укріплення, так і культурні нашарування. Хоч наразі діяльність кар'єру (як і цегельного заводу) завмерла, але все ж певну частину пам'ятки було

Рис. 2. Кардашів Вал, городище. Космічні фото території, на якій ВАР виявлено ділянки нівельованого розорюванням укріплення
(Джерела: історичні знімки програми Google Earth Pro).

втрачено (рів, вал та частину майданчика північно-східного сектору). Первісну форму місця розміщення тут решток фортифікацій можна подати лише реконструктивно (рис. 3: 1).

У 2001–2002 рр. на городищі здійснювалися дослідження спільною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології та Національного музею-заповідника українського гончарства під керівництвом А. В. Гейка. Під час розкопок було здійснено перетин рову. Роботи проводилися у південно-східній частині пам'ятки. У ході досліджень зафіксовано три рови, що використовувалися в різні періоди функціонування городища. Наукові вивчення не лише дали уявлення про досить складні

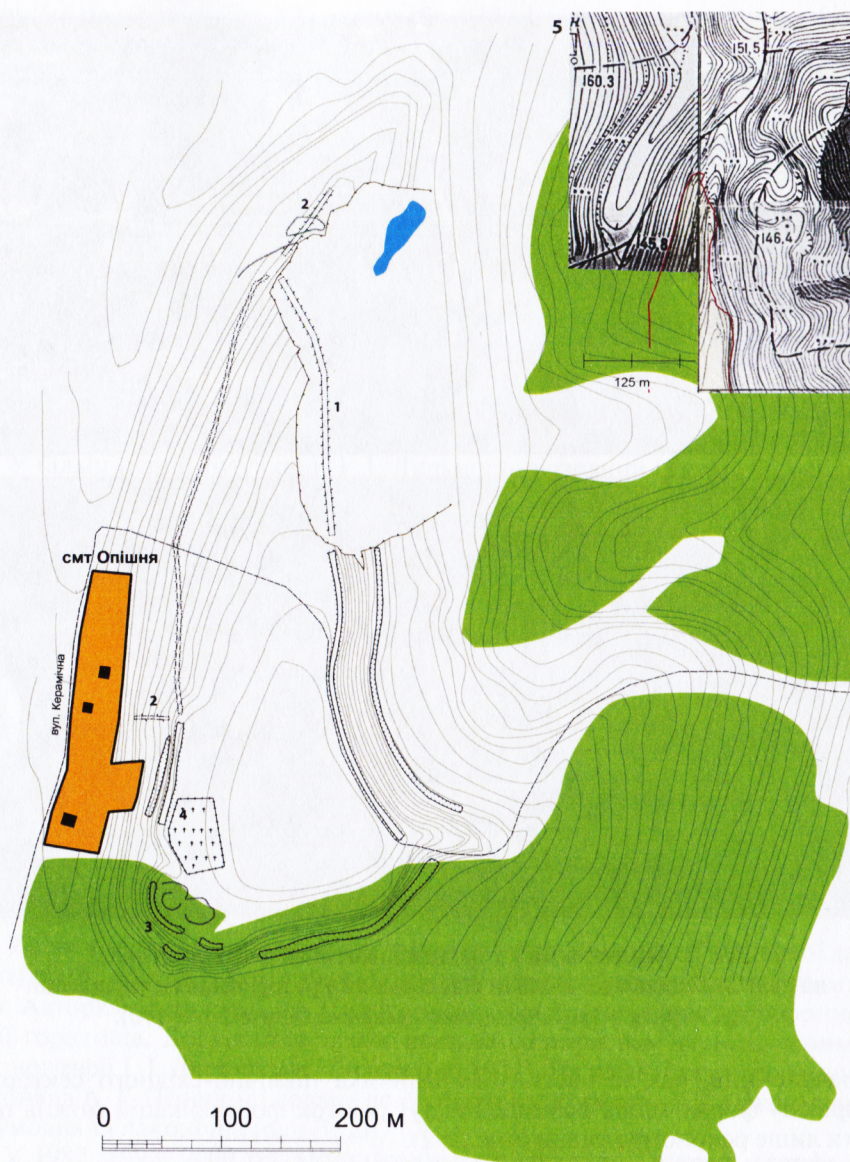

Рис. 3. Кардашів Вал, городище. План:

1 – реконструктивне місце проходження зруйнованої ділянки валу на території сучасного кар'єру; 2 – ймовірні місця розміщення відгалужень валу – за В. Г. Ляскоронським, 1907; 3 – ймовірне розміщення узвозу; 4 – сучасне кладовище; 5 – деталь північної частини на топографічній основі до руйнування її кар'єром.

конструкції оборонних споруд давнього укріплення, а й визначити період існування на ньому життя в рамках пізньоскіфського часу — V–IV — поч. III ст. до н. е. (Гейко, Коваленко, Сапегін, Рейда, Луговий, Троцька 2001, арк. 8–11, рис. 4–24; Троцька, Щербань, Гейко, Сапегін, Луговий 2002, арк. 7–11, рис. 16–37; Гейко 2004). План А. В. Гейка відображав у більшій мірі лише окремі добре збережені рештки на поч. XXI ст. південної частини городища, а також місця розкопок (рис. 1: 3) (Гейко 2004, рис. 1).

Таким чином, до сьогоденішнього моменту можна було оперувати лише одним повним планом укріплень, що був складений понад 100 років тому (але за часу найкращої збереженості фортифікацій), та кількома менш інформативними планами чи описами розмірів.

Городище, за свідченнями В. Г. Ляскоронського, мало рештки рову в підніжжі східного схилу (наявність якого пізніше була доведена розкопками А. В. Гейка (Гейко 2004, рис. 1–2). Припускав дослідник і належність до комплексу підвищення-«шпилю», розміщеного з південного сходу. Це поки що не доведено, хоча ця ділянка розташована на одній висоті з майданчиком пам'ятки (рис. 4). В. Г. Ляскоронський також зафіксував два відгалуження від основної округлої форми городища. У тексті та на плані зазначається «довгий вал». Останній відходив від північної верхівки «трикутника укріплення і йшов прямо на північ». Тільки на плані (без опису в тексті) позначене відгалуження від центральної частини західної ділянки валу (Ляскоронський 1907, с. 26, рис. 12).

Щодо наявності чи відсутності «північного відгалуження валу», то на сьогоденішній день однозначно стверджувати не доводиться: ця територія, як говорилося вище, надзвичайно сильно постраждала внаслідок функціонування глиняного кар'єру. Тож нині встановлення істини — неможливе. Можемо лише поклатися на досвід знаного археолога та його кресляра і припустити, що відгалуження все ж було.

До того ж, топографічна зйомка цієї частини плато за даними на I пол. XX ст., тобто до початку руйнування її кар'єром (Х-42-65-А-в-4 1985; Х-42-65-А-г-3 1985), засвідчує наявність тут складної системи орографії, відразу ж з двома гребенями, один з яких загинався до сходу, інший — класично йшов по кромці урвища корінного берега (рис. 3: 2). Отже, на цій ділянці дійсно могли бути певні вали чи валоподібні підвищення, зафіксовані В. Г. Ляскоронським, хоча схожих аналогій на території Лівобережжя, датованих скіфським часом, віднайти не вдалося².

«Західне відгалуження», судячи з плану В. Г. Ляскоронського, існувало з розривом основної лінії укріплення (Ляскоронський 1907, с. 25). Подібної аналогії також немає серед старожитностей краю цього періоду. Не виключено, що це були сліди допоміжної конструкції в'їзду до самого городища, але все ж здається, що ми маємо справу зі слідами перебудови більш пізнього часу, аніж скіфський, — Нової доби. Саме на цій ділянці показана вуличка (шоправда тупикова) на карті рекогносцировки сер. XIX ст. (Ряд

² Дякуємо за допомогу й консультацію в цьому питанні к.і.н. Олексію Крюгченку.

XXIII. Лист 13 1863–1878). Розгортання валу для проїзду по вулиці виглядає цілком логічним поясненням виникнення розривів в лінії укріплень.

Ще один узвіз і в'їзд на майданчик городища (більш сучасний) розміщені північніше. Вони фіксуються там, де розпочинається південний край решток валу, виявлених методами ВАР (про це далі). Зараз ця ділянка значно заросла травою та чагарниками, але сліди узвозу вгадуються дуже добре. Ця вуличка з продовженням у вигляді польового тракту також показана на вищезазначеній карті.

Основний в'їзд на городище міг знаходитися в південно-західному секторі, де розміщений підковоподібний вал. Нині ця територія значною мірою пошкоджена, перерита. Також можна припустити, що в'їзд міг існувати й у південно-східному секторі, де було відразу два підйоми – з долини Ворскли та з південної ділянки рову.

Оскільки велика частина укріплень значною мірою знівельована, виникли труднощі з їх локалізацією. До того ж, ця територія наразі не розорюється і значно забур'янена. Місце локалізації решток валу (та, певно, рову) в північно-західній частині городища Кардашів Вал вдалося віднайти методами віртуальних археологічних розвідок (Шерстюк 2015). На ряді космо- та аерофотознімків, ортофотопланах, а особливо – на двох історичних фото з програми Google Earth Pro, вдалося віднайти візуальну аномалію, що цілком подібна до аналогічних, зафіксованих раніше на місці розораних фортифікаційних споруд (рис. 2). До речі, розпізнати цю оборонну лінію можна й на гіпсометричній 3D-моделі (рис. 4: *QR-код*), перейшовши за посиланням: (<http://bilskgis.epizy.com/poltava/kardash/cmm/>).

Зважаючи на це, вдалося відтворити (з реконструкцією в північно-східній частині) форму городища Кардашів Вал, визначити розміри (у тому числі й первинні) фортеці та площу. Таким чином, протяжність пам'ятки з півдня на північ складає 570 м (з ділянкою рову в підніжжі південної частини). Найширша частина – південна, розмірами 536 м (по гребеню валу) x 240 м (ширина в південній частині, по вершині валу). Найвужча – у північному секторі (до урвища кар'єру, на початку валу та рову, виявленого методами ВАР) – 138 м.

Площа майданчика городища реконструктивно на час до суттєвих руйнувань могла становити до 6,8–7,0 га, з ділянками ровів (деякі з яких розміщувалися у підніжжі схилів) – до 9,0 га.

Порівняльна таблиця розмірів, у метрах:

	Північ–південь	Захід–схід, південна частина	Захід–схід, центральна частина
Ляскоронський, 1907	475	302	173
Ляпушкін, 1961 Сидоренко, 1974	450	280	150
Шерстюк, Коротя, Осадчий, 2019	536 по валу, 570 – з ровом у південній частині	240	138

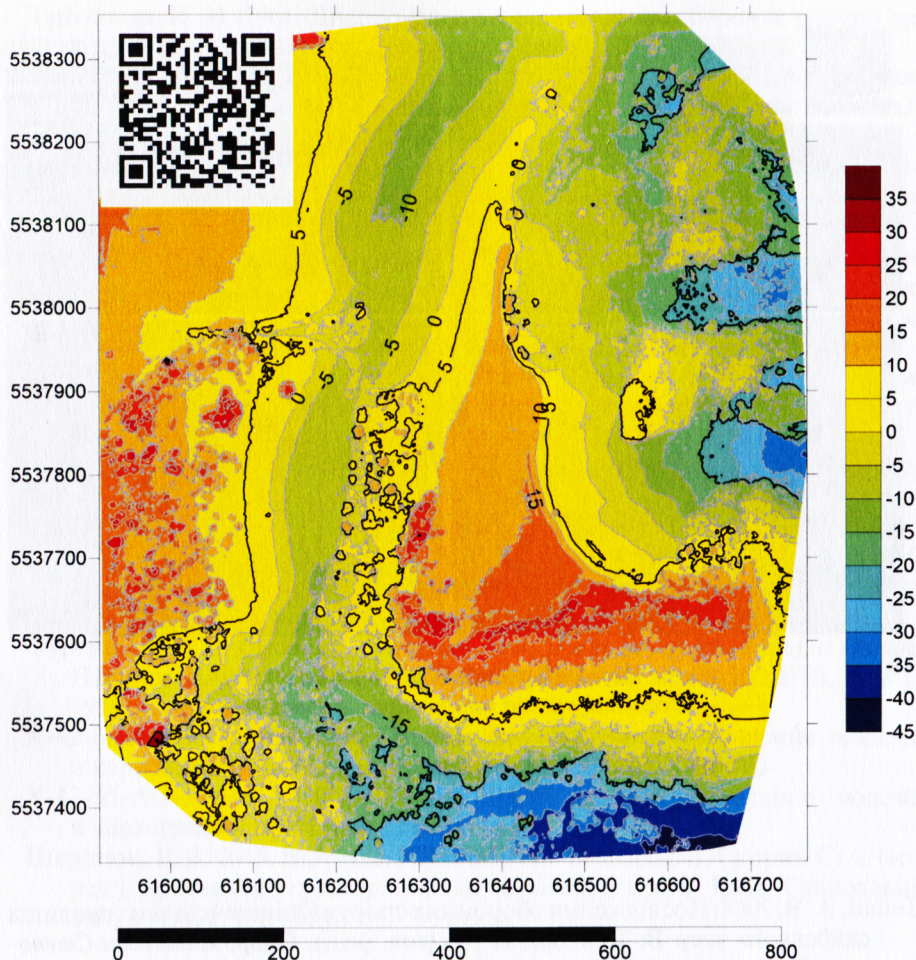

Рис. 4. Кардашів Вал, городище:
 Сітка висот; QR-код: гіпсометрична 3D-модель.
 Автор — О. В. Коротя.

Таким чином, за результатами проведених досліджень була здійснена не лише інструментальна та фотографічна зйомка візуально помітних на сьогодні решток оборонних споруд городища Кардашів Вал скіфського часу (рис. 5), виготовлена 3D-модель (рис. 5: QR-код), переглянути яку можна за посиланням (<http://bilskgis.epizy.com/poltava/kardash/orto/>), а й проведена реконструкція (з ймовірним розміщенням фортифікацій) на тих ділянках, обстеження яких поки що чи вже повністю є неможливим.

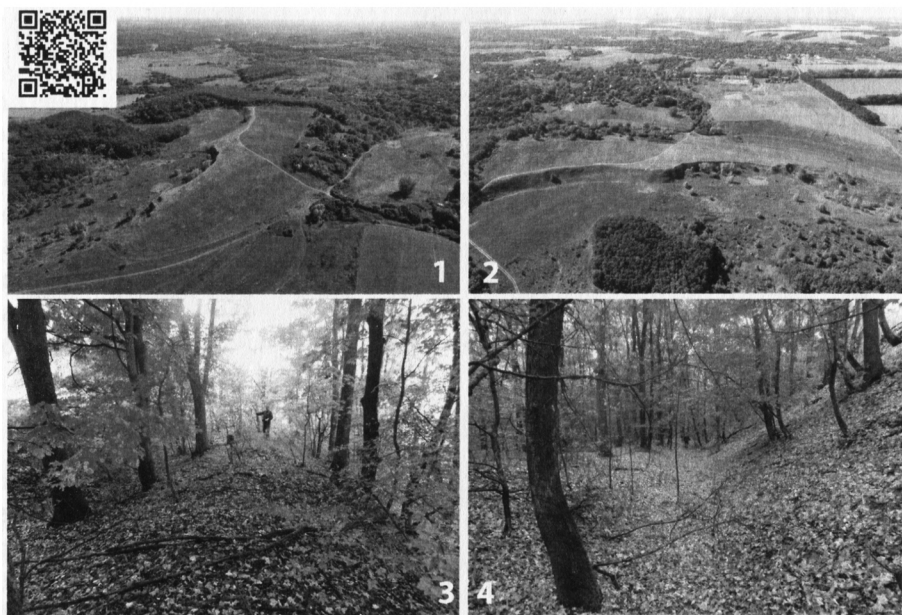

Рис. 5. Кардашів Вал, городище:

*1–2 – загальний вигляд майданчика, з квадрокоптера;
3 – вал, південно-західна частина; 4 – рів, південна частина;
QR-код: 3D-модель укріплення. Автор – О. В. Коротя.*

Література

- Гейко, А. В. 2004. Дослідження оборонних споруд Опішненського городища скіфського часу. В: Толочко, П. П. (гол. ред.). *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. Матеріали конференції «Проблеми скіфосарматської археології Північного Причорномор'я» (до 105-річчя з дня народження Б. М. Гракова). Т. XI. Запоріжжя: видання Запорізького державного університету, Запорізького обласного краєзнавчого музею, с. 69–74.
- Гейко, А. В., Коваленко, О. В., Сапегін, С. В., Рейда, Р. М., Луговий, Р. С., Троцька, В. І. 2002. *Звіт про археологічні дослідження у Полтавській області у 2001 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 340.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.
- Ляпушкин, И. И. 1947. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава – с. Бельск). *КС ИИМК*, т. XVII, с. 123–132.

- Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *МИА*, 104. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда*, т. I. Москва: изд. МАО, с. 158–198.
- Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горы Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. 1863–1878. *Военно-топографическая карта Полтавской губернии*. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. Санкт-Петербург: Военно-топографическое Депо.,
- Сидоренко, Г. О. 1974. *Городище «Кардашів вал». Смт Опішня, Опішнянська селищна рада, Зіньківський район, Полтавська область*. Паспорт. Архів ЦОДПА.
- Супруненко О. Б. (упорядник). 1995. *Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли*, вид. 2-ге, репр., доп. Полтава: Археологія.
- Троцька, В. І., Щербань, А. Л., Гейко, А. В., Сапегін, С. В., Луговий, Р. С. 2002. *Звіт про археологічні дослідження в Зіньківському районі Полтавської області у 2002 році*. Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 2002/377.
- Фуремс., А. 1951. *Городище «Кардашів вал». Полтавська [область], с. Опішня*. Паспорт археологічного пам'ятника. Робочий архів ЦОДПА, 6/VIII-1951.
- X-42-65-A-в-4. М 1:10 000. Съемка 1983 г. Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. 13-X-85 г.
- X-42-65-A-г-3. М 1:10 000. Съемка 1983 г. Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. 13-X-85 г.
- Шерстюк, В. В. 2015. Віртуальні археологічні розвідки. В: Скорий С. А. (гол. ред.). *Археологія і простір: збірник наукових статей*. Київ: Стародавній світ, 4 (17), с. 148–154.

В. В. Шерстюк, А. В. Коротя, Е. Н. Осадчий
Городище скифского времени Кардашев вал:
новые исследования планиграфии памятника

Резюме

В научный оборот вводятся данные последних полевых исследований оборонных сооружений городища скифского времени Кардашев Вал возле пгт Опішня, в округе Бельского археологического комплекса. Наводятся результаты реконструкций форм и размеров ныне сильно разрушенного городища (с использованием данных полевых и виртуальных археологических разведок).

Ключевые слова: Зеньковский район, Опішня, Кардашев Вал, городище, скифское время.

V. V. Sherstyuk, O. V. Korotia, Ye. M. Osadchyi
Hillfort of Scythian time Kardashiv val:
new research of planigraphy of the monument

Summary

The data of the latest field surveys of the fortifications of the Scythian settlement Kardashiv Val near the village of Opishnya, near the Bilsk archeological complex. The results of reconstructions of forms and sizes of the now strongly destroyed fortification (using data of field and virtual archaeological explorations) are presented.

Key words: Zinkiv district, Opishnya, Kardashiv Val, settlement, Scythian time.

Видавництво
«Майдан»